

ԱՌԱՒՋԻՆ ՀԱՄԱԾԽԱՀՐԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԵՎ
ԻՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էղիկ Բաղդասարյան

1914թ. օգոստոսի 1-ին պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ակնհայտ էր, որ այն չէր կարող չըջանցել Պարսկաստանը, մանավանդ որ պանթուրքիզմի գաղափարներով տարված երիտթուրքերը երազում էին ստեղծել «Մեծ Թուրքիա»՝ մի նոր համաշխարհային պետություն, որի սահմանները ծավալվելու էին Ասիայի արեւմտյան մասից ու Աֆրիկայից մինչեւ Չինաստան:

1914թ. նոյոմբերի 21-ին օսմանյան բանակը Շյուքրի փաշայի եւ գերմանական զենքայւ Լիման Ֆոն Սանդերսի հրամանատարութեամբ մի քանի վայրերից միաժամանակ (Մոսուլ, Սոուջբուլաղ, Խոյ) ներխուժեցին Պարսկաստանի տարածքը եւ ռազմական գործունեութիւններ ծավալեցին ռուսական ջոկատի դեմ: Թուրքական բանակի հետ սերտ համագործակցութիւն ունեին նաեւ քրդական անկանոն «Համիդիե Գնդերը», որոնք ասպատակ էին սփռում սահմանամերձ վայրերում: Վարչապետ Մոսթոֆի-օլ-Մամայեքի կառավարութիւնը ոչ միայն չձիորձեց դիմադրութիւն կազմակերպել թուրքական արշավող բանակի դեմ, այլեւ ցուցում տվեց պատժել բոլոր նրանց, ովքեր կղիմադրեին թուրքերին:

Ատրպատականում ռուսական զորքերի թիվը ընդամենը 13 հազար էր: Սակայն նրանց օգնում էին նաեւ հայերից ու ասորիներից կազմակերպված ջոկատները, որոնց մեջ հատկապէս աչքի էին ընկալվում գորավար Անդրանիկ Օզանյանի վաշտը: Կամավորական այդ ջոկատները Պարսկաստանի տարածքում կատաղի մարտեր էին մղում թուրքական զորքի դեմ: Համառ մարտերից հետո նոյեմբերի վերջին օսմանյան զորքերին հաջողվեց գրավել Ատրպատականի եւ Քրդստանի արեւմտյան շրջանները¹: Ուստի վտանգվեց սահմանամերձ տարածքների հայութեան դրութիւնը: Բազմաթիւ իրանահայեր հարկադրված էին գաղթել եւ տեղափոխվել ռուսական տիրապետութեան ավելի խոր շրջաններ: Պարսկաստանի քրդերը եւ մասամբ թուրք «ասկարները» շարժվելով դեպի Խոյ՝ սպառնալիք էին ստեղծել Ջուլֆայի ճակատամարտին, որը եւ խուճապ առաջացրեց իրանահայերի մեջ: Սարիղամիշի անհաջողութիւնից հետո, ռուսները նահանջեցին Մարաղայից՝ այն գիջելով թուրքերին: Դրանից հետո Թավրիզի ռուսական հյուպատոսը պաշտոնական մի գրութեամբ դիմեց Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելի-Թանգյանին եւ եւ վաճառա-կանների գլխավոր՝ Նազարբեկյանին, որպէսզի ժողովրդին եւ վաճառականներին տեղեկացնեն, անհապաղ հեռանալ Պարսկաստանից: Գիտակցելով իրանահայերի գլխին կախված վտանգի մեծութիւնը, Մելիք-Թանգյանը անմիջապէս հեռագիր հղեց պարսից շահին եւ Պարսկաստանում Ամերիկայի դեսպանին, խնդրելով իրենց հովանավորութեան տակ վերցնել հայերին:

Ռազմական անբարենպաստ իրադրութեան հետեւանքով Ատրպատականի զորամասի նահանջի ժամանակ, գործող բանակի հետ միասին, գաղթում է Պարսկաստանի քրիստոնյա ազգաբնակչութեան մի մասը՝ թիվով 44,000 մարդ, որից 24,000-ը հայեր էին հետեւյալ

¹ - Վ. Բայրուրդյան, «Իրանի Պատմութիւն», էջ 538:

վայրերից. Թավրիզից՝ 3,000, Խոյից՝ 2000, Սալմաստից՝ 15,000 եւ Ուրմիայից՝ 4000 հոգի. Մնացած 20,000-ը ասորի եւ քրիստոնյա այլ ազգի գաղթականներ էին²:

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ՀԻՆ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ
(1914 թի ձմռանը) աջից ձախ՝ Ներսես Եպիսկոպոս Մելիք
Թանգեան եւ Նախիջևանի Թեմակալ՝ Սիոն վարդապետ:

«Արդեն իսկ Ուրմիայի եւ Սալմաստի գաղթականության ծայրը հասել էր Խոյ եւ այստեղից էլ 72 կիլոմետր ճամբա կտրելով պիտի հասներ Ջուլֆա»³:

Միեւնույն ժամանակ Թեհրանում թուրքական դեսպանն աշխատում էր հրահրել հայկական ջարդերը: Այդ առթիվ ռուս զինվորականներից մեկը հաղորդում է «Թեհրանի հայ բնակչությանը չընդունում տիրում է իսկական խուճճապ: Հայերը փորձում են կազմակերպել ինքնապաշտպանություն»⁴:

Իրանահայերի գաղթի առաջին իսկ օրերից, թե՛ ռուսական, թե՛ կաթոլիկ, թե՛ բողոքական եւ թե՛ ասորի հոգեւորականներն ու գործիչներն իրենց ժողովուրդներին թողնելով անտերուկ, դժոխային տանջանքների մեջ, հեռացան Ռուսաստանի խորքերը: Նկատի առնելով այդ իրողությունը, տեղում մնացած՝ Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Տ. Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը, առանց ազգի եւ դավանանքի խտրականության, կազմակերպեց բոլոր գաղթականների խնամակալությունը: Նրան օգնության ձեռք մեկնեց Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Կոմիտեի ներկայացուցիչ՝ Չ. Շարաֆյանը, Բաքվի Հայոց Գաղթականական Կոմիտեի ներկայացուցիչ Չ. Պապյանը, Թիֆլիսի Պարսկահայ Կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Հարությունյանը եւ ապա Բաքվի բժիշկ Ա. Ավետիսյանը⁵:

Գաղթականների մեծամասնությունը գաղթի ճանապարհին կանգ առավ Ռեշտում, որտեղ նրանց նպաստելու եւ օգնելու նպատակով կազմվեց գաղթականական կոմիտե: Վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն Սալմաստի շրջանի հայերի շարժական

² - Ավ. Հարությունյան, «Պարսկահայ գաղթականության վիճակը առաջին աշխարհամարտի տարիներին», Իրաննամե, Երեւան, 1994, Բ տարի, համար 2(9), էջ 5:
³ - Հուլամատյան Ներսես Մելիք-Թանգյան որքեպիսկոպոսի, կազմեց Ա. Մամյանը, Թեհրան, 1968թ, էջ 253:
⁴ - Վ. Բայրուրյան, «Իրանի Պատմություն», էջ 540:
⁵ - Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 5:

գույքի վնասը հասնում էր 6 մլն.-ի ճանապարհին մեռածների ու կորածների թիվը 205-ի, Ուրմիայինը՝ 3 մլն.-ի, մահացածների թիվը՝ 103-ի, իսկ Խոյի շրջանի նյութական վնասը, բացի 27 գոհվածներից եւ կորածներից, կազմում էր 100,000 ու.։ Ընդհանուր վնասը կազմում էր 7.5 մլն. ու.։⁶

1915թ. հունվարի 2-ին Ջուլֆա հասան իրանահայ գաղթականների առաջին խմբերը, որոնք տեղավորվեցին կայարանում, իջեւանատներում եւ այլուր։ Նախիջեւանում ապաստանած հազարավոր իրանահայ գաղթականների բազմության պատճառով, քաղաքը ահավոր վիճակում էր։ Գաղթականներին տրվում էր հաց հիմնականում շրջակայքի հայկական գյուղերից, բացի հացից, յուրաքանչյուր մարդի օրական տրվում էր 5 կոպեկ։ 16 օր տեւած գաղթից հետո, ցրտի պատճառով շատերը տառապում էին զանազան հիվանդություններով։

Այդ ծանր, բախտորոշ օրերին Պարսկաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած եւ Նախիջեւանի և Շարուրի գավառներում հանգրվանած գաղթականությունն առաջին հերթին մեծ օգնություն ցույց տվեց շրջանի գյուղացիությունը։ Սկսած 1915թ. հունվարի 4-ից գաղթականների բոլոր ծախսերը հոգում էր գավառի տեղական բնակչությունը։ Հունվարի 10-ին գաղթականների վերջին շարասյան հետ մախին, իր օգնականներով, Նախիջեւան տեղափոխվեց նաեւ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը։

Երեւանի նահանգապետի եւ գաղթականության կովկասյան գլխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Պավլովի առաջարկով կայացած գաղթականական ժողովը, Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի եղբայրական օգնություն կոմիտեի նախագահ ընտրեց սրբազան Մելիք-Թանգյանին։ Ապա մի քանի օրվա ընթացքում բոլոր փախստականներին տեղափոխեցին Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի 69 հայաբնակ գյուղերում։ Նրանց թիվը 8,500 էր, որոնցից 6,000-ը հայեր։ Գաղթականներին տրվում էր ուտելիք, կենցաղային միջոցներ, եւ բժշկական օգնություն⁷։

Ռուսների կողմից Սալմաստի առաջին գրավումից հետո, մեծ թվով իրանահայեր վերադարձան նախկին բնակավայրերը։ Արհավիրքի ժամանակ Սալմաստում մնացած եւ սպանված չուրջ 400 քրիստոնյաների դիակների թաղումը կազմակերպելու համար Սալմաստ տեղափոխվեցին նաեւ Խոյի փոխ-հյուպատոս Վվիդենսկին։

1915 թ. ապրիլի վերջերին, ռուսների կողմից Սալմաստի երկրորդ գրավումից անմիջապես հետո, Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը ստեղծված իրավիճակին ծանոթանալու, ինչպես նաեւ գաղթականների վերադարձը կազմակերպելու նպատակով, կոմիտեի անդամների հետ միասին, մայիսի 18-ին մեկնեց Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա։ 1915թ. մայիսին ռուսների կողմից Ուրմիայի գրավումից հետո, առաջնահերթ խնդիր դարձավ քրիստոնյաների վիճակի բարելավումը։

Դրուկությունը ծանրացավ 1915թ. հուլիսի վերջերին, երբ սկսվեց Վանի նշանավոր գաղթը։ Վասպուրականի փախստականների մի մասը, երկու գծով շարժվեց դեպի Սալմաստ ու Խոյ։ Շուրջ 6,500 գաղթականներ՝ Վանից, Շատախի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Կարկառի շրջաններից, ապաստան գտան Սալմաստի շրջանում. իսկ 2,500 հոգի հանգրվաններից Խոյում⁸։

Բացի հացահատիկներից եւ դրամական օգնությունից, քրիստոնյա գաղթականներին բաժանվեց 30,000 գուլյգ հազուստեղեն։ Հայ գաղթականական կոմիտեի աջակցությամբ փախստականների համար դպրոցներ բացվեցին Գարաջայի, Գեարդապատ, Նախիջեւան-Թափա, Ռահվա, Դիկալա եւ Բաբառու գյուղերում։ 1916թ. դեկտեմբերին կատարված վիճակագրության համաձայն Ուրմիայի շրջանում կային 28,157 ասորի եւ 986 հայ

⁶ - Հայաստանի հասարակական-քաղաքական փաստաթղթերի կենտր. Պետական Արխիվ, Ֆ. 1022, ց. 2, գ. 1255, թ. 8։ Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 5։
⁷ - Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 6։
⁸ - Նույն տեղում։

գաղթականներ⁹: 1916թ. սեպտեմբերին Խոյի շրջանում ապաստանել էին 4,404 գաղթականներ: Վասպուրականի 1916թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթից հետո տեղ հասան եւս 1,500 տարագիրներ, որոնք տեղաբաշխվեցին Խոյի շրջանի գյուղերում: Թավրիզի շրջանի գաղթականական կոմիտեի գործունեությունն ընդգրկում էր Սոուդերբուլդի, Միանդուլարի եւ Մարաղայի շրջանները: 1916 թվականի սեպտեմբերին ապաստանած 163 ընտանիքներին հիմնականում կենտրոնացրել էին Մարաղայում: Տեղի օգնության կոմիտեն նպաստները տրամադրում էր քարտային համակարգով: Ռեչտի ընդամենը 100 տուն ունեցող հայ բնակչությունը, տեղական ծխական քահանայի նախաձեռնությամբ հրավիրված ժողովում, որոշեց վերոհիշյալ շրջաններից Ռեչտ հասած գաղթականներին ձրի բնակարան եւ նյութական օգնություն տրամադրել: Մի քանի օրվա ընթացքում հանգանակվեց մինչեւ 1,100 թուման¹⁰:

Ահա այսպիսին էր հայ գաղթականության տեղաբաշխումը եւ օգնության կազմակերպումը Պարսկաստանում եւ նրա հարակից տարածքներում: Այն կազմակերպողների գործիմաց եռանդի եւ նվիրվածության, հայ բնակչության ազգանվեր ջանքերի շնորհիվ, հնարավոր եղավ կանխել մարդկային մեծաթիվ կորուստները, պահպանել բազմահազար տարագրվածների կյանքը:

⁹ - 1915 թ. օգոստոսի վիճակագրության համեմատությամբ ասորիների թիվը գրեթե չէր փոխվել, իսկ հայերի թիվը 5,000-ից հասել էր մոտ 1,000-ի:

¹⁰ - «Այգ», 1916թ. օգոստոսի 24, համար 60:

ԹԱՎՐԻՁԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐԽՈՒԺՄԱՆ ՕՐԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1918) օսմանական բանակները ներխուժեցին Պարսկաստան եւ կողոպուտի եւ ջարդի ենթարկեցին Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ղարաղաղի շրջանները, Ս. Թաղեի վանքը. ապա մուտք գործեցին նաեւ Թավրիզ, պատանդներ վերցրին հայ բնակչությունից, որին պիտի հետեւեր Թավրիզի հայությունը եւ մյուս քրիստոնյաների կոտորածը:

Պարսկաստանում ներխուժած թուրքական բանակի հրամանատար Խայրի բեյը 1914 թվականի վերջերին եւ 1915 թվականի սկզբին, երբ պարտություն կրեց հայ կամավորական ջոկատներից (10,000 մարդ) եւ ռուսական բանակից (ռուսական բանակում ծառայում էին ավելի քան 250,000 հայ զինվորներ¹¹), անցավ Վան եւ այնտեղ Վանի կուսակալին՝ ձեռնարկեց հայտնեց, որ «մաքրել է Ուրմիայի եւ Սալմաստի քրիստոնյաներին», ձեռնարկեց էլ պատրաստվել էր «մաքրելու» Վանի եւ Վասպուրականի հայերին: Այդ պայմաններում էր, որ Վանի հայությունը դիմեց ինքնապաշտպանությունից եւ հաղթական դուրս եկավ¹²:

Թուրքական բանակը երկրորդ անգամ խախտեց Պարսկաստանի չեզոքությունը 1917-թվականին: Այս անգամ Ալի էհսան փաշայի հրամանատարությունում, նպատակ ունենալով ներխուժելու Արեւելյան Հայաստան եւ ջնջելու հայությանը՝ լրացնելու համար Արեւմտահայաստանի 1915 թվականի Եղեռնը: Թուրքական բանակի Թավրիզի հրամանատարն էր Մուսնիր բեյը, որ աշխատում էր պատերազմին տալ կրոնական բնույթ եւ գրգռել Պարսկաստանի բնիկ մահադականներին քրիստոնյաների դեմ, ջարդեր կազմակերպել: Նա կոչեր էր անում եւ թուրքիկներ էր ցրում, գրգռելով ոչ-քրիստոնյա տարրերին:

Հայր Պեռ Ֆրանսենը, որ Սպանիայի եւ Հոլանդիայի հյուպատոսն էր Ատրպատականում, այդ կողմերի դեմ երկու բողոքագիր-նամակով դիմում է Մուսնիր փաշային, ի պաշտպանություն հայ բնակչության. « Ես խորապես վշտացած եմ, տեսնելով բազմաթիվ գրգռիչ կոչեր քրիստոնյաների դեմ: Ես անակնկալի եմ եկել այն կեցվածքից, որ Ձերդ Գերագանցությունը բռնել է Թավրիզի հայության հանդեպ: ... Արդ, Թավրիզի հայերը որեւէ թշնամական մտադրություն ցույց չեն տվել օսմանյան շահերի դեմ, բայց այն միջոցները, որ դուք եք առել երեկ, ինձ խորհել են տալիս»¹³:

Օգոստոս ամսին լուր է ստացվում, թե թուրքական զավթիչ բանակի հրամանատար՝ գորավար Ալի էհսան փաշան շուտով Թավրիզ պիտի ժամանի: Մի քանի օր հետո Թավրիզի թուրքական բանակի զինվորական հրամանատար Մուսնիր բեյը հյուպատոսին իր մոտ է կանչում եւ նրանից երեւելի հայերից 24 պատանդներ է պահանջում, որոնք պիտի նրան հանձնվեին նույն օրվա երեկոյան: Հյուպատոսը աշխատում է գորավարին հրաժարեցնել «Բայց, պարոն հրամանատար, ի՞նչու եք 24 պատանդ պահանջում, միթե 3 կամ 4-ը բավական չեն, սա մի բավարար երաշխիք է»¹⁴: Հյուպատոսի պնդումով թուրք հրամանատարը պատասխանում է. «Թե, լավ, ձեզ հաճույք պատճառելու համար, մենք կը բավարարվենք 10-ով, բայց ոչ պակաս»¹⁵:

Հյուպատոսը անօգուտ գտնելով առավել պնդումները, հրամա-նատարին հրաժեշտ է տալիս եւ անմիջապես դիմում է Թավրիզի Հայոց Առաջնորդարան, Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանին, բացատրելով հարցի որպիսությունը: Սրբազանը անմիջապես Թեմական ժողով է հրավիրում, եւ հարցը քննելուց հետո վերջապես 10 հոգի կամավորներ թեկնացու են դառնում:

¹¹ - Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Երեւան 1984, էջ 323:

¹² - Նույն տեղում, էջ 329:

¹³ - Ա. Ամուրյան, «Ատրպատականի հայության վիճակը...», Թեհրան 1972, էջ 7:

¹⁴ - Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁵ - Նույն տեղում:

Հյուպատոսը հրամանատարից սպայական խոստովում էր ստացել, որպեսզի ոչ մի դեպք չպատահի հայ պատանդներին, նրանցից օգնություն խնդրելով հարցի խաղաղ լուծման ուղղությամբ:

Այդ 10 կամավորներն էին.

- 1- Ադա Ջաքարիա Նազարբեկյան (վաճառականապետ, չեզոք)
- 2- Գասպար Հակոբյան (դաշնակցական ղեկավար, ուսուցիչ)
- 3- Ալեքսան Տեր Վարդանյան (հնչակյան ղեկավար, ուսուցիչ)
- 4- Հայկ Հովհաննիսյան (սոցիալ-դեմոկրատ)
- 5- Հարություն Օհանյան (սոցիալ-դեմոկրատ, բոլշևիկ, ամենաերիտասարդը պատանդների մեջ)
- 6- Սուրեն Աֆթանդիյան (անկուսակցական, դրամատան պաշտոնյա)
- 7- Հովսեփ խան Հովսեփյան (դաշնակցական, լուսավերիչ)
- 8- Պետրոս Հարությունյան (դաշնակցական, դերձակապետ)
- 9- Սաշա Տեր Հակոբյան (դաշնակցական, իրավաբան)
- 10- Թադեոս Աֆթանդիյան (մեծ առեւտրական)¹⁶:

Հյուպատոս հայր Պ. Ֆրանսենը այսպես է նկարագրել ուրք գլխավոր հրամանատարի ժամանումը.

«... Այի էհսան Փաշայի գալը նախատեսված էր հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 11-ի կեսօրից հետո ժամը 4-ին: Որոշված ժամին ես մեկնեցի տեսակցության վայրը, քաղաքից դուրս, Ջուլֆայի ճամբի վրա: Այնտեղ մեծ թվով զինվորներ կային... Այնտեղ հասնելով ես տեսա նաև հայկական մի պատվիրակություն, որ բաղկացած էր շատ երեւելիներից եւ փոքր տարիքի աղջիկներից, ճերմակ հագուստով եւ ձեռներին մի-մի ծաղկեփունջ: Որոշված ժամին գորավարի ժամանումը ազդարարվեց եւ մենք նրան տեսանք գորքի առջեւով անցնելիս, ապա նա ուղղվեց տեղական իշխանությունների մոտ, որոնք պատիվներ ընծայեցին նրան: Իմ հերթին, ես էլ մի բարձրաստիճան սպայի կողմից ներկայացվեցի իբրև սպանական եւ հոլանդական հյուպատոս, ապա իմ շատ հարգալից ողջունից հետո, նա եւս ողջունեց, սեղմեց իմ ձեռքը՝ շնորհակալություն հայտնելով: Միաժամանակ ես ներկայացրի հայ համայնքի ողջունը, ապա՝ հայերի ներկայացուցիչների գլխավորը բարի ժամանում մաղթեց փաշային, միանգամայն հավաստիացնելով խաղաղասեր Թավրիզի հայ համայնքի զգացումները: Ապա նշան արավ փոքրիկ աղջկան ծաղկեփունջը տալու գորավարին, բայց սա, առանց ուշադրություն դարձնելու, մի խիստ եղանակով պատասխանեց հայ ներկայացուցչի ճառին հետեւյալ խոսքերով.

ԱԼԻ ԷՀՍԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ՃԱՌԸ

«Շնորհակալ եմ որ եկել եք ինձ ողջունելու, բայց լսեք թե ինչ պիտի ասեմ ձեզ. ամենից առաջ արդարացրեք ձեր գործերը ձեր խոսքերի ճշմարտության հետ: Դուք չեք կարող տեսնել թե որքան վատություններ են արել Ուրմիայի, Սալմաստի եւ Խոյի հայերը մահմեդականներին: Դեռեւս մոտ անցյալում Անդրանիկը, ձեր գորավարը, իր գորքով եկավ մեր վրա հարձակվելու. .... Իրենց

1- Նույն տեղում, էջ 19:

նահանջի ժամանակ, փախչողները կոտորեցին իրենց ճամբի վրա գտնվող մահաճակատի գյուղերը: Նրանք նրանց սպանեցին առանց սեռի, տարիքի կամ վիճակի խտրության:....¹⁷

Մենք էլ սպանեցինք, իբրեւ փոխհատուցում, Խոյի հայերին, եւ ես հրաման արձակեցի կոտորել Մակուի հայերին: Ուրեմն եթե դուք ուզում եք լավ վերաբերմունքի արժանանալ, գործնականի վերածեք այդ խոստումները, որ տվիք, ապա թե ոչ ես ոչ մի բանի պատասժանատու չեմ»:

Հայր Ֆրանսենը , ապա շարունակում է.

Այս ճառը շատ ծանր տպավորություն եւ սարսափելի մտավախություն պատճառեց ունկնդիրներին, եւ մասնավորապես հայերին, ինձ վրա էլ ոչ պակաս, քան որ այդ պահին պատանդները բանտում էին գտնվում: Այդ գիշեր ես չկարողացա աչք գոցել: Հենց հաջորդ առավոտյան ես նորից գնացի պատանդներին տեսնելու, բայց նրանց տեսնելով առույգ եւ լավ վիճակում, եւ նրանց վստահեցնելով, որ նախորդ օրը պատասխանատու անձինք վերանորոգել էին հավաստիքները, իմ վստահությունն էլ ավելացավ: Հաջորդ օրերի ընթացքում կացությունը մնաց հանդարտ եւ երկու օր հետո, Փաշայի մեկնումից հետո, պատանդներն ազատ արձակվեցին...»¹⁸ :

Այն մուսլիմ, մահասփյուռ օրերին, իրապես քաջություն եւ անձնագործություն էր պահանջվում կամովին պատանդ դրվել դահլիճների ձեռքում, ի սեր հայ ժողովրդի փրկության, մի սխրագործություն, որին մասնակցեցին թավրիգի հայ համայնքի բոլոր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչները՝ հուզիչ անձնվիրություններ:

Եւ չպիտի փրկվեին պատանդներն ու Թավրիգի հայությունը, եթե եվրոպական եւ Պաղեստինի ճակատի պարտությունների լուրը չհասներ Այի Էհսան Փաշային, նաեւ հետեւյալ միջադեպը, որոնք պատճառ դարձան որպոսից թուրքական բանակը արագ նահանջի դիմի:

Իրանահայությունը՝ եւս Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած Հայոց Մեծ Եղեռնի օրերին տվեց հազարավոր նահատակներ: Անգլիայի հռչակավոր պատմաբան Անոնորդ Ջ. Թոյնբրին, հայոց ջարդերին նվիրված իր հանրածանոթ՝ «Մի աղբի սպանությունը» («Armenian atrocities, Murder of a Nation») գրքում հիշատակել է հետեւյալ տեղերը.

«Հաֆթվանում եւ Սալմաստում առանց գյուղիների 850 դիակ գտնվեց՝ միայն հորերից եւ ջրամբարներից հանված: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հրամայող պաշտոնյան մի գին էր դրել քրիստոնյա ամեն մի գլխի համար: Միայն Հաֆթվանից 500-ից ավելի կանայք եւ աղջիկներ են ուղարկվել Սոուջբուլաղի քուրդերին: Եթե կարող եք, երեւակայցեք այս դժբախտ արարածների բախտը: Դիլիմանի¹⁹ քրիստոնյաներից մի մեծ խումբ բանտ նետվեց եւ պարտավորվեց իսլամանալ: Տղամարդկանց թլպատեցին: Ուրմիայի շրջակայքից ամենահարուստ գյուղը՝ Գյուլիարջան (گلپیرچین) հիմնահատակ կործանվեց, տղամարդիկ սպանվեցին, գեղեցկադեմ կա-նայք եւ աղջիկները առեւանգվեցին,նույնը պատահեց

¹⁷ - Այի Էհսան փաշայի հավակնած ջարդը եւ նրա վերագրումը Անդրանիկին ոչ այլ ինչ է , եթե ոչ թուրքերին հատում մեծ ստախոսություն ու խարդախություն: Խոյի շրջանում օսմանական թուրքեր չկան, Անդրանիկը կռվում էր օսմանական բանակի եւ ոչ թե թուրք ժողովրդի դեմ:Նա ոչ մի գործ չուներ Իրանցիների հետ: Էհսան փաշան պատմական հայկական հողի վրա կանգնած դիմում էր գրպարտանքների ու իր դժոխային ծրագրերը իրականացնել քողարկման քաղաքականությանը:

¹⁸ - Նոյն տեղում, էջ 14-16:

¹⁹ - Դիլիման, Դիլմագան, Դիլմադան, նույն Սալմաստն է:

Բարառուին (و با و) : Հարյուրավոր կանայք խորունկ գետը նետվեցին, երբ տեսան, որ իրենց քույրերից շատերը ավագակախմբերի կողմից բռնաբարվում էին օրը ցերեկով, ճամբրի մեջտեղը: Նույնը եղավ նաև Սուլդուզի շրջանի Միանդաբում:

Այս խժոժուլթյունները ահռելի են թվում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթեւ էին նկատվում»²⁰:

Ա. Թոյնբին, ապա շարունակում է.

«Ատացած թարմ լուրերը վկայում են, որ վերջին հինգ ամիսների ընթացքում 4,000 ասորի, 100 հայ, միսիոներական կենտրոնում իրենց կյանքն են ձեռքից տվել. բոլոր գյուղերը բացի երկու-երեքից, թուրքերի ձեռքով թալանվել եւ հրդեհվել են, 20,000 հայ Ուրմախյում եւ շրջակա գյուղերում ջարդի են ենթարկվել: Քաղաքի շատ եկեղեցիներ եւ տներ ավերվել եւ այրվել են...»²¹:

Ինչպես արդեն անդրադարձանք, թուրքական բանակը ջարդել էր Արեւմտյան Ատրպատականի հայերին՝ Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուհի, Ս. Թաղեոս Առաքյալի վանքի եւ Ղարադաղի Դգմար գավառի հինգ հայկական գյուղերի բնակիչներին: Ավելի քան 10,000 հայեր ջարդի զոհ դարձան: Թավրիզ ժամանելով՝ Ալի Էհսան փաշան իր ճառի մեջ հայտարարեց դա եւ ապա 10 հոգի թավրիզեցի երեւելի հայեր պատանդ էին վերցրել, հայերի ապստամբութունը կանխելու պատրվակով: Սակայն նա նպատակ ուներ ինչպես Ատրպատականի հիշված բնակավայրերի, այնպես էլ Թավրիզին ջարդի ենթարկել: 1918 թ. հուլիսի վերջը եւ օգոստոսի առաջին շաբաթն էր, Թավրիզի հայութունը կենաց եւ մահու տաղանպի մեջ էր, 10 պատանդներ կալանքի տակ էին:

Հայտնի է, որ թրքական բանակի ձախ եւ կենտրոնական թեւերը պարտութուն էին կրել Սարդարապատի (1918թ. մայիսի 22-26), Բաշ Ապարանի (1918թ. մայիսի 23-29), եւ Ղարաքիլիսայի (1918թ. մայիսի 25-28) ճակատամարտերում եւ 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումի պայմանագրով Թուրքիայի պատվիրակութունը ճանաչել էր Հայաստանի անկախութունը, սակայն գավթում է Հայաստանի տարածքի մեծ մասը, քանզի Ալի Էհսան փաշան անտեսել էր այդ դաշինքը եւ հունիսի, հուլիս ամիսներին ջարդեր էր կատարել Ատրպատականի հայերի նկատմամբ:

Ալի Էհսան փաշան մասոնական էր: Տասնամյակներից ի վեր Թավրիզ էին հաստատվել արեւմտահայ եղբայրներ՝ Գորոյանները: Նազար Գորոյանը հեղինակն է «Պարսկաստանի հայերը» արժեքավոր աշխատության:

Նրա եղբայրը՝ Տիգրան խան Գորոյանը հնախուզ էր, հնություններ գտնող եւ վաճառող. զբաղվում էր նաև ազգային գործերով եւ մտերիմ էր Ատրպատականի Հայոց Թեմակալ Առաջնորդ Ներսես արք. Մելիք Թանգյանի հետ:

Երբ Ալի Իհսան (կամ Էհսան) փաշան Թավրիզ է գալիս, Տիգրան խան Գորոյանը հայության կողմից հարաբերության մեջ է մտնում փաշայի հետ եւ ձգձգում է Թավրիզի հայության ջարդի խնդիրը:

Այդ օրերին թուրքական բանակը մեծ պարտութուն է կրում Պաղեստինի ճակատում, գերմանացիներն էլ՝ արեւմտյան ճակատում, ուստի Ալի Իհսան փաշան ստիպված է լինում արագ նահանջելու, առանց հասնելու իր նպատակին՝ Թավրիզի հայության ջարդին:

Ալի Իհսան փաշայի մեկնումից կարճ ժամանակ հետո Տիգրան խան Գորոյանը հարձակման է ենթարկվում իր բնակարանում....

²⁰ - آرئولد توين بى ، "كشتار يك ملت " ، ترجمه محمد فاضل ملك نيا ، چاپ اول ، تهران ، اسفند ۱۳۷۴ ص ۸۸-۸۷ .

²¹ - Նույն տեղում, էջ 87:

Նրան հարվածել էին քարերով, մարմինը ջարդելով: Նա խնդում է իր ընկերոջը՝ Ստեփան խան Եղիազարյանին որպեսզի նա վերցնի եւ պահի նրա մասոնական ժապավենը եւ շքանշանները:

Հետագայում պարզ է դառնում, որ Տիգրան խանը մասոնական էր եւ ավելի բարձր աստճանն ուներ քան Ալի Իհսան փաշան: Տիգրան խանը ձգձգել էր Թավրիզի հայուլթյան ջարդի խնդիրը: Ալի Իհսան փաշան ստիպված էր ենթարկվել իր վերադասին, եւ ապա երբ ստիպված է եղել նահանջել, պատվիրել էր այլ մասոնականներին, որ ահաբեկեն Տիգրան խանին:

Խնդիրը պարզ է: Երբ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաները, որ մասոնական էին եւ չխնայեցին իրենց մասոնական հայ ընկեր Գրիգոր Զոհրաբին, Ալի Իհսան փաշան էլ չպիտի խնայեր իր մասոնական ընկեր՝ Տիգրան խան Գորոյանին²²:

---

²² - «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1980թ, հունիսի 12, համար 121(12,411):